

Hinsides frihed og villighed

Morten Nissen, lektor, Institut for Psykologi, Københavns Universitet

Et 70'er-agtigt forehavende

Den voksende politiske anerkendelse af frivilligt socialt arbejde i Danmark og andre vestlige lande i de seneste par årtier er blevet modtaget med blandede følelser i videnskabelige sammenhænge (som jeg har kendskab til). Nogle forskere (fx Bech-Jørgensen, 2001) har skrevet fra en »system-kritisk« position solidarisk med den alliance mellem græsrodsorganisationer og socialt udstødte, som en del frivilligt socialt arbejde er udtryk for. Andre indtager en mere akademisk, deskriptiv eller diskursanalytisk position og diskuterer det som udtryk for velfærdsstatens vigen for nyliberale og kommunitaristiske strømninger, eller for en forandret styringsrationalitet med vægt på et »aktivt samfund« (fx Rose, 1999). Begge disse traditioner bidrager efter min opfattelse med vigtige erkendelser, selvom man kan ærgre sig lidt over tendensen til, at kritisk refleksion og solidarisk engagement skiller sig fra hinanden, iøvrigt ofte trods de involverede forskeres intentioner om at fastholde forbindelsen (jeg melder mig gerne selv som en af dem med både intentioner og vanskeligheder). Mit ærinde her er imidlertid på et andet niveau, som kan bibringe mig kritik for at forene lasterne snarere end dyderne – at være naiv modernistisk humanist og samtidig akademisk distant – kort sagt, den skinbarlige 70'er-marxisme-retro.

Den tese, som jeg skal prøve at udfolde, er at nogle aktuelle former for frivilligt socialt ar-

bejde bringer helt grundlæggende træk ved selve arbejdsbegrebet i spil. Det er denne størrelse: »Selve arbejdsbegrebet«, som må siges at være kontroversiel. Det drejer sig nemlig her ikke blot om forskellige opfattelser eller formuleringer af arbejdsbegreber, og ikke engang kun om sådanne i skikkelse af praksisbegreber (Jensen, 1983) eller praksis-immanente diskurser (Foucault, 1985), men også om, at disse italesættelser og praksis'er i sig rummer nogle grundforhold, der er alment menneskelige. Og tesen er altså også, at en beskæftigelse med disse grundforhold kan kaste lys over problematikken frivilligt socialt arbejde på en relevant måde. Det er en ganske kontroversiel tese i dag, hvor man enten tager grundbegreberne for givet eller nøjes med at sætte dem i gåseøjne og beskrive hvad de bliver brugt til (se også Nissen, 2000a).

Vi kan begynde med at betragte sociologiens grundbegreber om »arbejde« og »frivillighed« – begreber som begge igen forudsætter et almenbegreb om »subjekter«.

Sociologiens subjekter er *individer*, der agerer rationelt ud fra egeninteresse samt givne »værdier« (eller de er irrationelle); deres ageren har primært karakter af udveksling; de er i udgangspunktet givne, forud for at de forbinder sig med hinanden i forskellige slags systemer eller strukturer for udveksling (som marked, byråkrati, civilsamfund). Sagt på en anden måde er sociologiens subjektbe-

greb et *empirisk* ditto – det er de givne, forefundne individer, de, som alle mennesker i udgangspunktet forstår som subjekter.

På grundlag af dette subjektbegreb bliver begreberne om »arbejde« og »frivillighed« ligeså forudgivne empiriske størrelser. »Arbejdet« forstås da typisk som et rationelt udvekslingsforhold, hvor en indsats udøves til gengæld for en løn. »Frivillighed« må derfor, når det alligevel knyttes til »arbejde«, henføres til kategorien »værdier«, eller ligefrem til »irrationalitet«.

Psykologien har naturligvis også et sådant subjektbegreb. Når sociologerne indimellem alligevel vil have nærmere indblik i individernes rationalitet, eller deres værdier, så henvender de sig til psykologerne. Det må være psykologien, der kan give svar på de spørgsmål. Socialpsykologiens holdningsmålinger, den kognitive psykologis kortlægning af den isolerede aktørs rationalitet, og socialisationsteoriens forbindelseslinier mellem samfundsforhold og forskellige former for irrationalitet – har alle som vidensfelter hentet næring fra deres relevans og veltilpassede façon i denne rolle, at fylde huller i sociologien.

Fælles for dem, og altså for de ovennævnte sociologiske antagelser, er, at individer og samfundsforhold grundlæggende opfattes som hinanden uafhængige ting, der bringes i forbindelse med hinanden. Både i psykologien og i samfundsvidenskaberne findes der imidlertid også alternative traditioner, som tænker i begreber om subjekter, der er defineret i et indre forhold til samfundsforhold. Det er heldigt og nyttigt, netop når man beskæftiger sig med frivilligt socialt arbejde. I sit væsen er det frivillige sociale arbejde nemlig udfordrende for de subjektbegreber, der anvendes i analysen. Det bliver særligt tydeligt, når sociologernes »værdier« sættes overfor det frivillige i frivilligt socialt arbejde. Kan det virkelig være rigtigt, at menne-

sker knokler hårdt og vedvarende ud fra blot og bart altruistiske motiver, altså ud fra »værdier« i sig selv? Eller omvendt, kan viden-skaben være bekendt at reducere den tilsyneladende altruisme til simpel egennytte? Frivilligt socialt arbejde udfordrer egennytten og lægger så at sige straks al forklaringsbyrden på værdibegrebet, sådan at det bliver tydeligt, hvor lidt det faktisk kan bære.

Alternativet, som det er udviklet i virksomhedsteorien (fx Knutagård, 2003) og den kritiske psykologi (fx Dreier, 1979), ikke mindst i den nu udskældte 70'er-marxismes periode, er forbløffende enkelt. Menneskers handlegrunde bygger altid både på egen- og almen-interesser i særlige forhold. Så lønarbejde kan udmærket være »altruistisk« motiveret, og »frivilligt« arbejde kan ikke forstås uden tanke for, hvordan det indgår meningsfuldt i reproduktionen af de »frivilliges« liv. I stedet for »værdier« sætter jeg konkrete livssituationer, organisationer og samfundsforhold.

Mening, betydning og lønarbejde

Et sted at starte kan være i Leontjev's skelnen mellem begreberne *mening* og *betydning* (Leontjev, 1977). Hvor betydninger er objektive sammenhænge knyttet til handlemuligheder, og objektiveret, eller genstandsmæssiggjort og almengjort, fx som værktøj, er deres mening et spørgsmål om, hvordan de indgår i den enkeltes livssituation og står i forhold til hans eller hendes motiver. Begreberne peger således på forholdet mellem på den ene side det objektive, samfundsmæssigt almene, og på den anden side det subjektive og personlige.

Hos Leontjev står dette forhold i centrum. Det viser sig også i de centrale begrebspar, der kendetegner »virksomheden« (som altså ikke er et firma, men et begreb for aktivitet): Den ene side er *handlinger*, rettet mod samfundsmæssige mål, og den anden side er *virksomheder*, rettet mod personlige motiver.

De to sider formidler hinanden. Virksomheden er sammensat af handlinger. Motiver retter sig mod betydninger (giver dem mening), og realiseres gennem mål. Også mening og betydning må opfattes som aspekter af de samme forhold.

Alligevel kan, siger Leontjev, de to sider under særlige omstændigheder skilles fra hinanden. Med henvisning til Marx' fremmedgørelsesteori siger han, at lønarbejdet er en sådan omstændighed. Her har arbejderens subjektive motiv – lønnen – intet at gøre med, hvad han objektivt producerer. »Hans arbejdsvirksomhed forvandler sig for ham til noget andet end den i virkeligheden er. Dens mening for arbejderen svarer ikke mere til dens objektive betydning«, skriver han (Leontjev, 1977, 188). Og han citerer Marx: »De tolv timers arbejde har ingen mening for ham som væven, spinden, boren osv., men kun som en indtjening, der bringer ham til bordet, på værtshusbænken, i seng« (ibid).

Leontjev skrev (i 1950'ernes Moskva) som om denne adskillelse mellem mening og betydning hørte en svunden tid til. Det kan tolkes som politisk motiveret, men det var også udtryk for en svaghed ved hans virksomhedsteori. Svagheden er, kort sagt, at Leontjevs subjektbegreb er for tyndt. Subjektet var kun forståeligt for så vidt som det enten smeltede sammen med – eller afveg fra – den normativt givne kultur. Enten var der en adskillelse, eller også forduftede den skelnen helt (se evt. herom i Axel & Nissen, 1993).

Lønarbejdet er ikke noget tilfældigt udgangspunkt for analysen. Når man ser på litteraturen om frivilligt arbejde, er der ikke meget tvivl om, at begrebet om lønarbejdet står helt centralt. Frivilligt arbejde bliver generelt defineret udfra hvordan det adskiller sig fra lønarbejde. Det er så selvfølgelig, at det typisk ikke opfattes som nødvendigt at interessere sig nærmere for hvad lønarbejde er. Løn-

arbejdet er så ideologisk dominerende en form for arbejde, at mange forsøg på at vriste sig fri af dets slagskygge lider skibbrud. Selv Karl Marx havde, når det kommer til stykket, svært ved helt at sige sig fri. Han lagde ellers ud – i Kapitalen – med et helt alment arbejdsbegreb:

»Produktionen af brugsværdier eller goder ændrer ikke sin almindelige karakter ved, at den bliver udført i kapitalistens interesse eller under hans kontrol. Arbejdsprocessen skal derfor i første omgang betragtes uafhængigt af den særlige form, den antager under givne sociale betingelser. Arbejdet er i første omgang en proces, hvori både mennesket og naturen deltager, hvor mennesket på eget initiativ iværksætter, regulerer og kontrollerer sit stofskifte med naturen«.

(Marx, 1970, 1. bog s. 302)

Arbejdets fremmedgørelse som lønarbejde er således ikke en evig tilstand, ikke naturnødvendig. Det er en særlig form. Denne særlige form kan foreløbig, i forlængelse af Leontjev, bestemmes udfra adskillelsen mellem mening og betydning.

For at foregribe lidt, hvor vi skal hen, kan vi også omformulere det til en *adskillelse mellem frihed og villighed*. Arbejderen er indenfor arbejdet »villig«, dvs. under arbejdsgiverens kontrol, og hun er til gengæld »fri« til at bruge lønnen til, hvad hun vil, den er hendes private ejendom. De to sider har intet med hinanden at gøre indholdsmæssigt. De bliver forbundet gennem en kontrakt, der neutraliserer det konkrete indhold, såvel i arbejdsprocessen som i arbejderens behov og livførelse, til fordel for en udveksling mellem abstrakte kvantiteter (arbejdstid/akkord og arbejdsløn).

Denne adskillelse skulle altså nu ikke forstyrre teorien om, hvad arbejde er i det hele taget. Men det gør den. I den videre udfoldelse af det almene arbejdsbegreb kommer Marx med følgende overvejelser:

»Han afstedkommer ikke blot en formændring af det materiale, han arbejder med, men samtidig virkelig gør han sit eget mål, der som en lov bestemmer hans handlemåde, og som hans vilje må underordne sig. Og denne underordning er ikke nogen forbigående akt. Under hele arbejdet kræver processen ikke blot en anstrengelse af de organer, der arbejder, men også at arbejderens vilje til stadighed er i samklang med hans mål. Det betyder, at der kræves stor opmærksomhed. Jo mindre, han føler sig tiltrukket af arbejdets natur og den måde, det udføres på, og jo mindre, han derfor nyder det som en leg, under hvilken hans legemlige og åndelige kræfter udfolder sig, jo mere opmærksom er han nødt til at være.« (Ibid., s. 303)

Marx modstiller her opmærksom disciplin overfor nydelse, leg og livsudfoldelse. Jo mere af det ene, desto mindre af det andet. Her er det, efter min opfattelse, at lønarbejdets tænkemåde spørger. Lønarbejdet er det »abstrakte arbejde«, det at give afkald på sin tid for en løn. Her er disciplin og viljestrengelse påkrævet. Det stilles så overfor *utopien* om det frie, konkrete arbejde, hvor det personligt meningsfulde går så uproblematisk op i det samfundsmæssigt betydningsfulde, at der slet ikke er brug for nogen selvdisciplin, viljestrengelse og opmærksomhed.

Men hvorfra kommer nu denne modstilling, teoretisk set? Et sted at søge kunne være i Marx' subjektbegreb. Det er et svært sted, for Marx markerede snarere sin position ved at lægge afstand til et subjektbegreb. Marx' dialektik var som bekendt i høj grad et opgør med Hegels. I Hegels teoretiske system var den første og mest grundlæggende forudsætning et meget abstrakt subjektbegreb. Hegels subjekt var til syvende og sidst Gud, eller Verdensånden, som gennem historien kom til erkendelse af sig selv, bl.a. i form af filosofisk spekulation. Marx var derimod opsat på at begynde med

»...virkelige forudsætninger, som man kun kan abstrahere fra i indbildningen. Det er de virkelige in-

divider, deres handlinger og deres materielle livsbetingelser, såvel de forefundne som dem, der frembringes gennem menneskenes egne handlinger. Disse forudsætninger kan altså konstateres ad rent empirisk vej. Den første forudsætning for al menneskelig historie er naturligvis eksistensen af levende menneskelige individer. Den første kendsgerning, der kan konstateres, er altså disse individers legemlige organisation og deres dermed givne forhold til den øvrige natur.« (Marx & Engels, 1981, 17)

Det spekulative subjekt udskiftedes med individer af kød og blod og deres handlinger. Subjektet er i mellemtiden blevet et fremmedord for individet, som særligt fremhæver at individet, som aktør i samfundet, er følelende, lidende, kropsbundet. Og da Marx i sin berømte 6. Feuerbach-tese fremhævede, at menneskets væsen ikke var i individet, men i de samfundsmæssige forhold, er det blevet nærliggende at betragte subjektet som noget, der lå udenfor den marxistiske samfundsteori. Den socialpsykologiske konsekvens er psykoanalysens modstilling mellem individets seksualitet og kulturens byrde, i dens kritiske udgaver koblet til ovennævnte modstilling mellem disciplinering og frigørelsesutopi.

Hvis vi imidlertid i stedet forestiller os et marxistisk subjektbegreb, som ikke er indfanget i denne modstilling af individ og væsen, men som tværtimod formidler relationen mellem de to begreber, – hvis vi altså i stedet tager udgangspunkt i begrebet *deltagelse*, og endda tænker dette som en relation mellem størrelser, der *begge* er kendetegnet ved subjektivitet (fællesskaber og deltagere), så kan vi nærme os hvad man kunne kalde subjektbegrebets »cirkels kvadratur«, nemlig hvordan subjektet på en gang kan være noget særligt, som ikke smelter sammen med kulturen, og noget alment, som ikke kan forstås uden gennem kulturen.¹

Subjektet teoretisk set – i og for sig

Subjektet er altså i første omgang noget i sig selv, og har bestemte *behov* for at kunne ved-

blive med det. Med andre ord: Subjektet reproducerer sig selv. Meningsbegrebet udspringer af denne selvreproduktion. Selvproduktionen ligger på en måde allerede i livsbegrebet, altså begrebet om organismens cykliske stofskifte. Men det rækker på den anden side tydeligvis også udover dette biologiske niveau. Det kan endda også let ses når vi betragter individer: Subjektet opretholder ikke kun sig selv som organisme, men også som personlighed. Allerede hvad dette angår må vi altså skelne individet fra subjektet som teoretiske begreber. Subjektets selvreproduktion er for individets vedkommende tæt knyttet til organismens opretholdelse, til livet og dermed følelse, smerte, død osv.; men det udtømmes ikke heraf. Desuden kan man udmærket bestemme »subjekter« i den her fremlagte forstand, hvis reproduktion ikke er forankret i en organisme (fx en stat eller et firma).

På den anden side overskrider subjektet også sig selv. Subjektet deltager i en kooperativ reproduktion og udvikling af samfundslivet, og det udvikler sig herigennem. Deltagelsen implicerer at subjektet bliver aktør i en målrettet og formidlet praksis, og det vil sige at det indgår i diskursive strukturer af mål, midler, aktører og objekter. Subjektiv mening bliver herigennem produceret som et bestemt, partikulært tilfælde af objektiv, almen betydning. Denne *objektivering* sker primært gennem subjektets eksternalisering af sine handlinger i materielle substanser, der kan transformere og rekontekstualisere mening til betydning.

Det partikulære og bestemte – og dermed meningsbegrebet, behovsbegrebet m.v. – er dermed heller ikke længere blot givet med selvreproduktionen i sig selv. Det konstitueres derimod i en gensidig anerkendelsesproces, hvor subjektet spejles, bliver til noget *for sig selv*. »Den anden« anerkendes som partikulær deltager, som både selvreproducerende og formidlet, rationel. Gensi-

digheden implicerer således almenbetydninger, men også, i samme omgang, refleksion af mening, altså partikulære handlemuligheder og deres grunde. Det partikulære, bestemte subjekt bliver *subjektiveret* diskursivt gennem denne refleksionsproces.

Subjektiveringen går imidlertid ikke kun den ene vej. Formidlingerne mellem mening og betydning implicerer ikke kun konstituering af en bestemt, partikulær særinteresse, men også af en bestemt almeninteresse, altså bestemte fællesskaber og bestemte konstellationer af subjekter. Man kan sige, at »*jeg*« og »*vi*« bliver til i samme proces. Heri ligger kimen til et *ideologibegreb*, idet man netop kan bestemme ideologi som en særlig, bestemt almeninteresse.

Subjektets selvbestemmelse og vilje udspringer dermed af de spændinger mellem egeninteresse og almeninteresse, som er indbygget i deltagelse og anerkendelse; som gør magten produktiv, og som gør mulighed (og i den forstand frihed) til en nødvendighed. En »subjektvidenskabelig« forståelse er altså en forståelse af subjektet *i og for sig*, dvs. gennem skabelse af stadig nye *formidlinger* mellem indefra og udefra, mellem mening og betydning (sagt på en anden måde, altså, skabelse af stadig nye ideologier).

Subjektet er i den her skitserede forståelse netop subjekt i denne bevægelige og produktive formidlingsproces. Det trues som subjekt, når reproduktionen og selvoverskridelsen falder fra hinanden. Når udvikling og deltagelse kommer i modstrid med selvopretholdelse. Når betydning skilles fra mening.²

En tilsvarende figur kan man også bruge til at forstå ideologi. Der går et skarpt skel mellem de ideologiteorier, der nøgternt opfatter ideologi som knyttet til reproduktionen af en særinteresse, og de, der forstår det som falsk bevidsthed (i modsætning til fx videnskab). Begge opfattelser ser imidlertid bort fra,

hvordan selvreproduktion og selvoverskridelse forudsætter hinanden, og dermed også hvordan subjektiv mening og objektive betydninger altid konstitueres som knyttet til bestemte, særlige almeninteresser. Hvadenten almeninteressen afvises eller blot hypostaseres (fx som »videnskab«), så ryger forbindelsen fløjten. Den resulterende dikotomi mellem selvreproduktion og selvoverskridelse blokerer for formidling af ideologien i sig med ideologien for sig, og dermed dens bevægelse i og for sig.

Disse teoretiske bestemmelser af subjektbegrebet er udfoldet som et *kritisk dannelsesbegreb*. Det vil for det første sige, at subjektet begrebsbestemmes som noget, der ikke bare er der på forhånd, men som bliver til: Subjektet dannes. For det andet, at denne – stadige – tilblivelsesproces kan opfattes med den dialektiske figur »negationens negation«, hvor en modsigelse formidles og skaber en ny kvalitet. For det tredje, at hele denne bevægelse (dermed) kan opfattes som en selvbevægelse.

Endelig, for det fjerde, at hele bevægelsen nødvendigvis må opfattes normativt. Det er måske problemet med dannelsesbegreber, at de så tydeligt må operere med udviklingsidealer. Hvis man hylder et videnskabsideal, hvis begreb om objektivitet indebærer »neutralitet«, altså at forskningen opfattes som stående udenfor de forhold, som den studerer, så må dannelsesbegreber afvises, eller i det mindste henføres til »værdier« som betragtes empirisk udefra. Omvendt, hvis man tager udgangspunkt i en videnskabsteori, udefra hvilken forskeren er en del af sit genstandsfelt, og fx også selv er subjekt, så må objektivitetskravet snarere rette sig mod at reflektere, objektivere og almengøre de udviklingsidealer, som under alle omstændigheder findes indlejret i forskningen og dens teorier. En »subjektvidenskab«, som vil udfolde et »subjektstandpunkt«, knyttet til en variant af aktionsforskning, kan dermed ud-

mærket bruge et dannelsesbegreb som metodologisk indfaldsvinkel til subjektiviteten. Dette er desuden et bud på hvad der kan ligge i at en psykologi kan være kritisk (se Nissen, 2002).

Det er en vigtig pointe, at det ikke kun er det enkelte individ, der dannes som subjekt. Den »bestemte almeninteresse«, der konstitueres i samme omgang som subjekterne dannes, er ikke nogen harmløs teoretisk bestemmelse. Den problematiserer nemlig sociologiens begreb om »samfundet« ligeså grundlæggende, som individbegrebet er rokket. Ligesom vi har set på, hvordan ikke blot subjektiviteten, men også subjektet – altså det bestemte, partikulære subjekt – blev til, og ikke har stillet os tilfredse med det empiriske sammenfald med et individbegreb, på samme måde skal vi her overveje hvordan »det samfundsmæssige« bliver til »et samfund«. I megen samfundsteori, fx hos Marx, vies konstitueringen af de enkelte »samfund« uhyre lidt opmærksomhed. Der tales om »samfundet«, og meget ofte afgrænses dette så ubemærket som en stat. At (national-)staten er samfundets selvfølgeligste form er imidlertid langt fra banalt (sml. Billig, 1997). Der skjules meget vigtige problemstillinger, når staten, som samfundets almene selvbevidste organisering, uden videre tænkes at være vokset frem fra »samfundets« substans (gennem en social kontrakt), samtidig med, at »samfundets« afgrænsning pragmatisk falder sammen med staten. I modsætning til en sådan naturalisme kan vi foreløbig sige, at staten og andre organisationer udgør samfundets bestemte former, hver for sig og i deres konstellationer, idet dog staten må tildeles en særstatus i kraft af sin forvaltning af en almen og definitiv magt, altså militær, politi og retsvæsen. Samt, at disse bestemte former igen må tænkes i en dannelsesproces, altså principielt som (konstellationer af) subjekter. Statens suverænitet, dens evne til at tiltvinge sig anerkendelse fra de andre stater i et statssystem, er formentlig et af de allermest funda-

mentale samfundsforhold. Set fra denne side af relationen er dannelsen af statens deltagere (undersætter) en *interpellation*, en påkaldelse og en indrømmelse af en subjektivitet, der til enhver tid kan tilbagekaldes (se Althusser, 1983; Højrup, 2002).

Det ubestemte begreb om »samfundet« skal imidlertid ikke dermed helt afvises. Den svenske sociolog Göran Ahrne (Ahrne, 1990) beskriver fx »samfundet« som et »landskab« af organisationer. I dette landskab, siger han, er staten ikke en »ramme« udenom det hele, men derimod én blandt mange organisationer. Landskabsmetaforen peger netop på det ubestemte, ligesom vi kender det fra begrebet »hverdagsliv«. Samfundet er altid relevant som reference for det, som de bestemte former betinget realiserer og kan overskrides i. Samfundet er på den måde en slags utopisk begreb. Hver gang vi bliver konkrete og bestemte, har vi afgrænset samfundet på en måde, der potentielt er problematisk. Hver gang vi overskrider en sådan ideologi, for sig, har vi dannet en ny – i og for sig.

Arbejdsbegrebet

Hermed er forholdet mellem mening og betydning, eller sagt på en anden måde, formidlingen mellem individuel og samfundsmæssig reproduktion og selvoverskridelse, sat i centrum og reflekteret på en ny måde. Denne måde er gennem et subjektbegreb, som bestemmes i en dannelsesproces. Netop dette er det element der manglede i Marx' ovenfor nævnte arbejdsbegreb, formidlingen mellem »menneskets stofskifte med naturen«, hvor begrebet om »mennesket« slet ikke er differentieret, og den modstilling mellem disciplin og leg, som bliver resultatet, når udgangspunktet er rent empirisk, nemlig de »virkelige individer og deres handlinger« i det borgerlige samfund.

Arbejdsbegrebet er her væsensbestemt som subjektivering og objektivering. En proces, hvori subjekter dannes, konstitueres som

selvbevidste – man kan også sige reflektive, disciplinerede – samtidig med at de selv er skabende, altså deltager i produktionen af subjektiv mening og objektive betydninger, og således også i dannelsen af samfundets bestemte former.

Enheden af subjektivering og objektivering er i øvrigt arnestedet for faglige traditioner og i et videre perspektiv for videnskaberne: Den disciplinerede fastholdelse af erfaringer i objektiv form. Dermed er »arbejdet« i denne teoretiske betydning også knyttet til kontinuerlig udvikling og opbygning af »viden« på en anden måde og i en anden forstand og målestok end aktiviteter, der ikke bærer disse egenskaber.

Gensidigheden i subjektiverings- eller dannelsesforholdet betyder at forholdet kan ses fra to forskellige perspektiver. Dette sociopsykologiske arbejdsbegreb ser relationen »nedefra«. Sat på en forenklet formel er arbejde her den måde, hvorpå den enkelte re-/producerer sig selv ved at deltage i samfundets re-/produktion. Det indebærer både et deltagelsesforhold og et udvekslingsforhold, som to sider der begge forudsætter den nævnte subjektivering/objektivering og derigennem hinanden. De to sider *kan* spaltes fra hinanden, som vi har set, i en villighed og en frihed, der er forbundet gennem en løn.

Men de behøver det ikke. Hvis vi ser på de *principielle måder*, hvorpå deltagelsen i den samfundsmæssige produktion formidler meningen i de enkelte subjekters liv, så har vi at gøre med *livsformer*. Gennem livsformteorien kan man få indblik i hvordan »arbejde« kan se ud på meget forskellige måder, hvoraf lønarbejde er en vigtig, men ikke den eneste (Højrup, 1983). Livsformteorien skildrer, hvordan meningsfuldt hverdagsliv kan reproducere på så principielt forskellige måder, i så principielt forskellige arbejdsbegreber, at vi bliver etnocentriske, altså blinde overfor hinandens kultur. Højrup kontrasterede

måske især lønarbejderlivsformen med den selvstændiges livsform – landmandens, vognmandens, købmandens osv. – som er kendetegnet ved, at der opretholdes en bedrift, der producerer direkte til et varemarked (enkel vareproduktion).

Teoretisk set har vi altid en relation mellem en frihed og en villighed. De fraspaltede begreber om frihed og villighed, som knyttet til hhv. egennytte og altruisme, kendetegner særligt lønarbejdet, og det giver ingen mening i andre arbejdsbegreber. I den selvstændige livsform er meningssammenhængen således en ganske anden. Her er friheden en rådighed over »dagsværket« i den egne bedrift, – og »villigheden« er den dertil fordrede selvdisciplin.

Hvilken af disse livsformer er så »frivilligt arbejde«? Lad os i første omgang nøjes med at sige, at med begrebet om det frivillige arbejde har vi at gøre med denne problematik. Den er ikke selvfølgelig. Vi må spørge forundret, hvad der mon får disse mennesker til at arbejde så vedholdende udenfor de udvekslings- og deltagelsesformer, som vi tager for givet som selvfølgelige. Tilsyneladende arbejder de ganske frivilligt, alene baseret på »værdier« eller »irrationelle« psykologiske fænomener. Vi kan nu udtrykke den hypotese, at der blot bagved denne fremtrædelse gemmer sig andre arbejdsbegreber end de vante; at *frivilligt arbejde således har at gøre med, at arbejdsbegrebet er problematiseret eller i bevægelse.*

Socialt arbejde

Arbejdsbegrebets relation kan imidlertid også spejlvendes, og altså ses »oppefra«. »Samfundet« – i bestemt, selvbevidst form, og det vil oftest, men ikke altid, sige staten – re-/producerer sig selv ved at bidrage til sine deltageres re-/produktion. Da relationen jo er gensidig, forekommer en sådan spejlvending umiddelbart at være helt tautologisk, altså teoretisk overflødig. Når mennesker arbej-

der, så bliver de vel også re-/produceret af samfundet? Men nej, det er den ikke, for denne gensidighed er langt fra nogen direkte og garanteret nødvendighed. Og samfundets re-/produktion af sine deltagere kan faktisk godt være noget i sig selv. Det er netop det, der er det grundlæggende indhold i *socialt arbejde*, hvis vi særligt fokuserer på individer³ som samfundsdeltagere. Socialt arbejde er altså når dette re-/produktionsforhold er gjort til genstand for et arbejde, og altså ikke længere går af sig selv eller blot er et hensyn, der er bygget ind i samfundets almindelige virke. Sagt på en anden måde er individets re-/produktion her flyttet om fra aktør- til genstandssiden i praksis.

Måske er dette sket på forskellige måder til alle tider; det har jeg ikke horisont til at vurdere. Jeg vil her afgrænse mig til at beskæftige mig med de »moderne« samfunds praksisformer. I sammenhæng hermed definerer jeg begrebet om det »moderne« som knyttet til individets og familiens historiske tilsynkomst i en betydning løsrevet fra, og derfor også på særlige måder forbundet med, »stat« og (»civil-«) »samfund« (inkl. marked), fremfor, som førhen, indbundet i en variant af et forhold mellem »polis« (bystat) og »oikos« (husholdning).⁴

Re-/produktionen af (samfundet gennem re-/produktion af) individer findes ganske vist næsten slet ikke i sin rene, almene form, men primært i flere forskellige specialiserede former, som arbejde.

Allerførst kan man genealogisk se »det sociale arbejde« tone frem på baggrund af en diskursiv håndtering af individer qua kroppe. Dette grundlæggende udgangspunkt findes stadig i sin mest enkle og primitive form, nemlig i fængselsvæsenets simple fysiske opbevaring. Snart udvikledes mere avancerede former hvorunder »sjælen blev kroppens fængsel«. Men den fundamentale forankring i en magtproblematik forsvandt ikke

dermed, og spektret fra fængsel til selvsvarlighed er en central problematik i ethvert socialt arbejdes subjektiveringsforhold. Den moderne medicin voksede ligeledes frem af denne rod, som stadig mere specialiseret italesættelse af kroppen som objekt og som organisme. Igen kan man indvende, at »sjælen« – det psyko-sociale – er et ganske andet objekt, og igen kan man også svare, at forholdet mellem håndtering af individer som »kroppe« og som »sjæle« fortsat og på relevante måder er bevægeligt.

Man kan dernæst alment skelne mellem behandling, forebyggelse, omsorg og kompetence-udvikling. Denne differentiering skelner det sociale arbejde i to dimensioner. Den første går på, om der sigtes mod udvikling (behandling og kompetenceudvikling) eller blot reproduktion (omsorg og forebyggelse) af individerne. Den anden går på, om målet er positivt (kompetenceudvikling og omsorg) eller negativt (behandling og forebyggelse), altså om man sigter mod at tilvejebringe eller ophæve noget. Begge de to dimensioner udgør adskillelser, der etableres som følge af det sociale arbejdes udspring i en adskillelse mellem subjekt og objekt.

Det sociale arbejde er heroverfor det *almene*. Det, der bliver tilbage, når man har taget forbehold for de specialiserede praksisformers særlige karakter, samt, i en vis forstand, en helhed, som de specialiserede grene kan ses indenfor. Helheden, eller det almene, er imidlertid ikke uden videre en »moder-form«, som specialiseringerne er vokset ud fra. Det sociale arbejde er ikke i den forstand nogen veletableret »grundform«. Det vokser til stadighed frem af sin »rod« i de mere direkte former for tvang – eller opsuges i dem igen – og det opstår til stadighed gennem forvandlinger af en medicinsk praksis – eller omdefinieres tværtimod til en sådan. Og det vokser til stadighed frem af sine specialformer – eller differentieres igen til dem.

Endelig bliver det sociale arbejde igen og igen til mere direkte fra det politiske niveau i form af velfærdsstatslig forsørgelse, generelle tiltag overfor synlige sociale problemer (som fx ungdomsgrupper) m.v. Denne sidste baggrund og oprindelse for socialt arbejde er såvel historisk som aktuelt særdeles betydningsfuld. Når det sociale arbejde forstås i et rent genealogisk perspektiv, som her ovenfor, så bliver det svært at forstå det som led i en statsform og som konstitueret af, og konstituerende, subjekters begrundede praksis. M.a.o. må man tilføje hvordan »det sociale spørgsmål« historisk var – og er – en afgørende drivkraft bag etableringen af en velfærdsstat – som en form for almen (selv-)bevidsthed om nødvendigheden af samfundets re-/produktion af den enkelte, der på bestemte måder adskiller sig fra barmhjertigheden, som i mange århundreder har kendetegnet kristendommens italesættelse af problematikken. Man må besinde sig på, at politiske modsætninger står tydeligt frem netop i det (almene) sociale arbejde, mere end i de specialiserede former, som tildels forvandler dem produktivt gennem institutionalisering og teknologisering. Og man må tage højde for de særtræk, der udspringer af det sociale arbejdes løbende nydannelse »forfra«: På den ene side en lang og mere eller mindre ærværdig, mere eller mindre professionel, faglig tradition, og på den anden side tendensen til, at den dybe tallerken så at sige hele tiden skal opfindes på ny (se herom også Sunesson, 1981).

Vi må selvfølgelig også tage højde for, at det sociale arbejde, som vi kender det empirisk, ikke nødvendigvis svarer til en rimelig almen bestemmelse af begrebet. Eftersom det sociale arbejde først rigtigt udviklede sig i løbet af det 20. århundrede, indenfor en fortrinsvis kapitalistisk produktionsmåde og en velfærdsstat, måtte det sociale arbejde placere sig, eksplicit eller implicit, som statens supplement og understøttelse til arbejdsmarkedet. Når socialt arbejde overskrider denne

orientering, må det begrundes særskilt og under vanskeligheder. Sådanne overskridelser finder dog faktisk sted, og det er netop i disse brudflader, at analyser som disse kan være relevante. Under alle omstændigheder er det sociale arbejde nemlig et arbejde, en disciplineret objektiviseringsproces, og som sådan er dets genstand noget uselvfølgeligt. Det reflekteres og gøres til genstand for kontinuerligt udviklingsarbejde, forskning m.v. – en produktivkraftudvikling.

Vi har således nu, når vi sammenføjer vores bestemmelse af frivilligt arbejde med bestemmelsen af socialt arbejde til et begreb om frivilligt socialt arbejde, en *relation mellem individuel og samfundsmæssig re-/produktion, som er uselvfølgelig og sat i bevægelse på begge sider*.

Arbejdets aktør er på frivilligt arbejde, og vi kan derfor ikke tage hendes arbejdsbegreb for givet. Og arbejdets genstand er ligeledes sat i bevægelse, når det sociale arbejde udvikles. Og begge dele, både aktørsiden og objektsiden i praksis, er grundlæggende det samme, nemlig individers re-/produktion. Derfor er frivilligt socialt arbejde potentielt temmelig vidtrækkende i sine perspektiver.

Projekt Gadebørn

Lad os nu altså se på, hvordan vi kan få disse vidtrækkende perspektiver til at belyse et konkret, praktisk eksempel på frivilligt socialt arbejde.

Projekt Gadebørn var et led i Socialministeriets »Storby-pulje«-forsøg mellem 1993 og 1996, og i den anledning var jeg tilknyttet som evaluator. Dets målsætning var at finde nye veje til at bygge bro mellem det sociale system og »gadebørn«, dvs. unge »i drift« med usikre voksenkontakter og dårlige erfaringer med professionelle. Jeg skulle analysere projektets erfaringer med nye tilgange, herunder anvendelsen af frivillige (se Nissen, 2000b). Konkret var Projekt Gadebørn ho-

vedsageligt en finansiering af to organisationer. Tjek-Punkt, en knopskydning af en professionel kommunal institution, bestod primært af 7 socialarbejdere, som drev et værested og lavede opsøgende arbejde blandt de mest udstødte unge og kontaktfrembringelse til det sociale system. Sjakket var en selvbestaltet hjælpeorganisation for udstødte unge, deltagerstyret og ideologisk-kulturelt forankret i »systemkritiske« netværker.

Frivilligt socialt arbejde var meget forskellige ting i de to projekter. Så forskellige, at de meget almene overvejelser, som vi har haft fremme i alt det ovenstående, var relevante.

Lad os først, som det mest enkle, tage Tjek-Punkt. Aktørerne i og omkring Tjek-Punkt havde ikke selv bedt om det med de frivillige. De syntes faktisk, at det var en rigtig dårlig idé, for deres målgruppe var så skrøbelige, hårdt belastede og vanskelige unge, at man skulle være overordentlig professionel for at have med dem at gøre. Men Socialministeriet krævede det, og så måtte man jo til det. Strategien blev da så at sige at begrænse skaden. Dels ved at sikre, at de frivillige ikke blev for dominerende en del af arbejdsstyrken, og dels ved at kontrollere og kvalificere de frivilliges indsats ret ihærdigt. Man definerede derfor et bestemt antal frivillige »arbejdspladser«. Jobbeskrivelsen var relativt klar: Mindst én og højst 2 ugentlige vagter. Intet arbejde måtte gøres afhængigt af de frivilliges indsats. Indholdet var omsorg, men ikke det egentlige socialpædagogiske. Man satte opslag på socialarbejderuddannelser og tog ansættelsessamtaler. De ansatte frivillige fik supervision af én af Tjek-Punkts pædagoger. Dette var også, hvad de kom efter. De sagde sådan noget som dette:

Jeg må da indrømme, at mit motiv til at være her, det er sådan rent egoistisk, ikke. Det er ikke så meget for de brugeres skyld – ja jeg ved godt det lyder mærkeligt, men det er ikke så meget for deres skyld jeg er her, jeg er her mere fordi at, jamen hvad kan

jeg få ud af det, hvad får jeg ud af det rent fagligt. Og det – det får jeg selvfølgelig meget ud af.

Vi har altså her: Et veldefineret arbejde lønnes med en veldefineret ydelse: Uddannelse. At det alligevel ikke er lønarbejde, er ikke primært et spørgsmål om penge – om at »lønnen« udbetaltes i naturalier. Det er derimod mest fordi der er en tæt *indholdsmæssig* sammenhæng mellem ydelse og modydelse. Frivilligheden kommer til udtryk i, at de væsentlige krav og muligheder er aldeles diffuse og personafhængige. Trods afgrænsningen til »omsorgsydelser« var den frivilliges mest betydningsfulde indsats nemlig ikke, at hun smurte leverpostejmadder og så TV med de unge. Det var derimod, at hun engagerede sig personligt i det pædagogiske arbejde og dermed i sin egen uddannelse. Den frivilliges engagement var det, der gav såvel Tjek-Punkt som den frivillige selv et udbytte. Nøgleordet var »ansvar«:

Man tager det ansvar man vælger at tage. Mange gange synes jeg også, at jeg er her som iagttager. Jeg kan da godt være en hel aften, hvor jeg nærmest sidder inde i stuen, og hvor der måske er nogle brugere her, og hvor jeg bare prøver at sidde og iagttage en situation, som jeg synes er spændende. Og det kan jeg så tillade mig, fordi jeg ikke er lønnet arbejder (...)

Du synes ikke der bliver stillet nogle krav til dig?

Jo, det synes jeg. Men jeg synes selv at jeg – altså, der bliver stillet nogle krav, som jeg selv får lov til at bestemme mængden af. Det er ikke sådan, at der er, når jeg kommer her, at der er nogle fastsatte krav til, hvad jeg skal kunne og hvad jeg skal lave. Der er selvfølgelig nogle overordnede krav, og nogle regler (...) Jeg synes selv jeg sætter de krav, som der bliver stillet til mig.

I første omgang kan vi dermed sige, at det frivillige arbejde i Tjek-Punkt kunne forstås som udtryk for udbredelsen af »karriere-livsformens« arbejdsbegreb i det sociale arbejde. Karrierelivsformen er netop udvekslingsfor-

holdet mellem på den ene side den unikke og engagerede, personligt kvalificerede indsats og på den anden side arbejdets bidrag til karrieren. M.a.o.: Tjek-Punkts frivillige adskilte sig kun fra de lønnede ved, at de ikke var kommet så langt i deres karriere, og i endnu højere grad brugte arbejdet som en karrieresatsning. De var altså, om noget, ikke mindre, men *mere professionelle* end de øvrige ansatte!

Imidlertid var Tjek-Punkts frivillige ikke udelukkende kynisk noget-for-noget motiverede. De lagde derimod vægt på, at Tjek-Punkt var et udviklingsprojekt på et særligt humanistisk grundlag, der på én gang var mere sagligt professionelt begrundet og mere ideologisk rigtigt end det traditionelle system. De frivillige blev altså ikke kun uddannet professionelt; de blev også hvervet som deltagere i et netværk af reformatorer. Det var *almeninteressen*, der var på spil for dem, og det var i forhold til den, at de ikke blot dannede sig en identitet som »professionelle« socialarbejdere, men bredere set som bidragsydere til en reformeret velfærdsstat. På den måde kan man opfatte Tjek-Punkts frivillige som interpellation til velfærdsstaten, samtidig med konstitueringen af en ny velfærdsstat – samt måske også en dertil hørende livsform, den såkaldte embedslivsform.⁵

Forholdet til arbejdsgenstanden, altså det sociale arbejdes relation, var imidlertid også væsentligt. Tjek-Punkts frivillige arbejdede indenfor en klar adskillelse mellem det sociale arbejdes aktør og dets genstand. Selvom den unge inddrages som medansvarlig – hjælp til selvhjælp – så er der trukket en klar streg i sandet mellem de to. I modsætning til Sjakket, som vi skal se om lidt.

Tjek-Punkts socialfaglige koncept var dialogisk pædagogik, også kaldet relationsarbejde. Det indebar, at arbejderens personlige engagement blev opfattet som direkte og altaf-

gørende faktor, og at det hele menneske, brugeren, stod overfor det hele menneske, socialarbejderen, som dialogpartner og identifikationsobjekt.

Mottoet var, at »det personlige må ikke blive privat«. Men hvad betød det egentlig, når den frivillige medarbejder trådte frem som »helt menneske«, selv definerede sit ansvar af hensyn til egen karriere og egen ideologi, og i det hele taget på mange måder overskred grænserne for arbejdspladsens snævre domæne? Ja, det betød først og fremmest netop adskillelsen mellem hjælp og selvhjælp. Det utilstedeligt private var medarbejderens problemer med sig selv og sine. Ikke kun sådan, at hendes problemer måtte håndteres i andre kontekster og på andre tidspunkter. Men også sådan, at Tjek-Punkt blev et »problemfrit rum« – et »miljøterapeutisk« rensset frirum, hvor det skulle være brugerne, der leverede alle de problemer, som trådte frem.

Pædagogisk set var det et dilemma, at den dialogiske pædagogik stillede de unge overfor falske, idealiserede identifikationsobjekter. Det blev noget af en byrde at bære for den unge, at alt negativt på den måde var selvforskyldt – de fantastiske medarbejdere i Tjek-Punkt arbejdede jo forbilledligt på de unges egne præmisser! Men også for medarbejderne (frivillige såvel som lønnede) indebærer strukturen en delvist tilsvarende problematik: Spaltningen mellem det idealiserede og det problemfyldte selv, og sidernes henlæggelse til forskellige kontekster. Netop det frivillige sociale arbejde bidrog til at udfolde dette som en almen problemstilling, sådan som man også kender det fra forskellige »terapeutiske bevægelser«. I et videre perspektiv kan man her se »terapeut« og »klient« som roller, de enkelte personer kan skifte imellem, men som alligevel er ganske rigtigt fastholdte. Tilsyneladende er denne adskillelse mellem betydning og mening i det sociale arbejde ligeså rodfæstet som lønar-

bejdets komplementære adskillelse mellem mening og betydning.

Denne struktur forudsætter en diskursiv form, en given »ramme«, der fastholder adskillelsen trods de enkelte personers skift. Det ser ud til, at når blot enten aktør- eller objekt-begreber fastholdes, kan adskillelsen mellem hjælp og selvhjælp, og dermed arbejdsbegrebets/det sociale arbejdes to sider, opretholdes. Det sociale arbejdes traditionelle behandlingsdiskurs har rummet forhold mellem behandler (aktør), sygdom/problem (objekt), helbredelse/normalisering (mål) og aktivitet/interaktion (middel). I Tjek-Punkt var det behandler-begrebet, der lå fast, i skikkelse af professionalismismen og karriere-/embedslivsformernes strukturer. I institutionaliserede selvhjælpsbevægelser, som fx Minnesota-behandling, hvor behandlere og behandlede flyder mere sammen, udfyldes denne funktion typisk af sygdomsbegreber, som tænkes at levere objektive begrundelser for vandtætte rollefordelinger, fx henover tidsforløb.

Sjakkets hjælp som selvhjælp

Frivilligt socialt arbejde kan imidlertid også faktisk indebære, at adskillelsen mellem hjælp og selvhjælp ophæves. Når vi ser på et eksempel på det, kan vi måske også komme nærmere en forståelse af, hvorfor det er så grænseoverskridende.

Et sådant eksempel var Sjakket nemlig. I Sjakket talte man ikke om »hjælp til selvhjælp«, men om »hjælp som selvhjælp«. Det mest enkle udtryk for det var ung-til-ung-formen. Alle de unge, som jeg talte med, også de »tungeste« og de allermest dugfriske deltagere i Sjakket, var selv involveret i at hjælpe andre unge. Det var simpelthen stilen i Sjakket. Man åbnede dørene til sin evt. lejlighed for andre Sjakket-unge, som ikke havde et sted at bo. Man udtalte sig til journalister og skoleelever om, hvad »unge« har behov for, hvor let man kunne blive afhængig

af rygeheroin, og hvor urimeligt det var, at der var så få ordentlige tilbud til unge misbrugere. Man deltog som aktivist eller bare som »det tynde øl« i, hvad der foregik i Sjakket, en »hjelpeorganisation for udsatte unge«. Og alt sammen helt fra første færd, endnu mens man stadig var dybt begravet i egne problemer, fx med misbrug. Når man kaldte det »hjælp som selvhjælp« var det altså fordi dét at være med til at hjælpe også var et middel til at løse egne problemer.

Tænkeformen her på overfladen, som jeg mødte i mange interviews med folk i Sjakket, var umiddelbart ganske banal. Den var sammensat af to velkendte klichéer: Den, der har egne erfaringer, er bedst til at hjælpe; og det man især har behov for, hvis man vil ud af en socialt vanskelig situation, er noget meningsfuldt at tage sig til. I denne form er vi meget tæt på det selvbekræftende. For hvad skal der til for at noget hjælper? I denne udgave simpelthen det, at alle tror på det. M.a.o.: Det hjælper fordi det hjælper fordi det hjælper fordi... Det var da også en indvending, som jeg mødte blandt de temmelig få skeptikere blandt Sjakkets deltagere og samarbejdspartnere. En af dem var en tidligere deltager i Sjakket, som var brudt ud og havde dannet sit eget, langt mere voksenstyrede projekt. Om Sjakket sagde han: »Det er ligesom kejserens nye klæder: Du er for dum hvis du ikke kan se hvad der hjælper«. Da jeg indvendte, at alle de unge faktisk var begejstrede i mine interviews, svarede han, at når de roste Sjakket var det fordi de brugte alle Fællesmøderne til at fortælle hinanden hvor gode de var, »ligesom Tvind«.

Allerede her kan vi se en god grund til at holde hjælp og selvhjælp grundigt adskilt. Selvom en pragmatisk anvendelse af bedrag som hjælpemiddel også kendes fra professionelt socialt (hhv. behandlings-) arbejde – under navnet placebo-effekten – så er vi på længere sigt ude at svømme, hvis vi ikke kan skelne kollektivt selvbedrag fra reel hjælp. Når

hjælp og selvhjælp blandes sammen, ved vi ikke længere, hvor vi er.

Set i dette perspektiv vil projekter som Sjakket kunne fungere en kort tid på en modebølge, indtil de efterhånden har mistet deres autoritet. Og det er slet ikke umuligt, at denne dynamik har en vis betydning i et socialt arbejde, der som nævnt er dømt til at »begynde forfra« igen og igen. Netop arbejdet med udsatte unge er om noget forbundet direkte med den socialpolitiske debat. En slags post-moderne pragmatik for embedsfolk kunne bestå i at udnytte socialpolitiske modestrømninger til at støtte nyopstartede, frivillige »ildsjæle« for – billigt – at udnytte den pædagogiske energi i deres illusioner. Her kan vi altså identificere det frivillige som en slags discount- eller light-udgave af socialt arbejde – billigt, og ganske vist heller ikke særlig holdbart eller bredt anvendeligt, men på de præmisser ligeså OK som en éngangslighter.

Men holder det, at faglig refleksion (og dermed arbejde i egentlig forstand) forudsætter adskillelsen mellem hjælp og selvhjælp for at kunne skelne placebo fra virkelig effekt?

Ser vi først på medicinen er billedet tilsyneladende helt klart. Hele den medicinske professions autoritet hviler på beherskelsen af behandlingsformer, hvis forskel til placebo-effekten er grundigt dokumenteret. Kun på den baggrund kan en læge i ny og næ også bruge placebo-effekten som redskab. Den klare skillelinie her er imidlertid en funktion af medicinens omhyggelige adskillelse mellem krop og sjæl. Når objektet er en »krop«, får man ikke så mange problemer med, at det er noget subjektivt, der skal holdes møjsommeligt adskilt fra aktørens egen subjektivitet.

Nærmer vi os det sociale arbejde, bliver det hele meget mere grumset. Psykoterapi er fx langt vanskeligere at skille ud fra placebo-effekten, og man kan endda hævde, at psykoterapi simpelthen er den rendyrkede placebo-

effekt (Hougaard, 1983) – at det altså er næsten ligegyldigt, hvad terapeuten gør, blot det gøres med overbevisning, engagement, indføling, varme osv., så klienten fatter tillid. Her er det så, at »rammen«, fastholdt med »terapeuten« og/eller »sygdommen«, kommer ind i billedet. Behandlerens givne status eller sygdommens veldefinerede fremtrædelse borger for rationaliteten og objektiviteten. Psykoterapeutisk faglighed kan siges at bestå netop i at etablere, fastholde og håndtere et »terapeutisk rum« ved hjælp af bestemte teknikker. Alting kan flyde, undtagen terapeuten og den ramme, hun definerer (fx tidsramme, regler for samtale m.v.). Det »objektive« og »reelle« sanktioneres så i terapeuternes faglige selskaber, der typisk er opbygget som hierarkiske strukturer af supervision eller egenterapi. Her kan man imidlertid igen spørge, om ikke det hele er lidt selvbekræftende. Der er ikke langt fra tesen om, at »non-specifikke« faktorer og placebo er de afgørende i psykoterapi, til at psykoterapi decideret kaldes en form for professionelt bondefangeri (hvilket Goffman en gang har foreslået). Eller blidere formuleret, at en professionsgruppe vokser frem, som profiterer af den måde, vi håndterer »det irrationelle«. Tværtimod at være et værn imod selvbedrag er terapeuten her professionel bedrager (og ikke, vel at mærke, nødvendigvis i klientens interesse).

Heraf kan vi lære: At en given aktivitet overfladisk set »virker« som socialt arbejde, fordi den overholder »reglen« om adskillelse mellem hjælp og selvhjælp, er ikke nogen garanti for (eller imod!) dens substans. Måske er også disse former i virkeligheden flygtige fænomener, socialt arbejde »light« – uanset at det bestemt ikke altid er billigt! Med et stærkere udtryk: Nutidens kvaksalvere.

Det implicerer, at spørgsmålet om (socialt) arbejde – om disciplineret, reflekteret indsats og om objektiv betydning – er et *andet* end spørgsmålet om forholdet mellem hjælp og

selvhjælp. Og det tyder igen på, at det kan være meningsfuldt at søge efter former for socialt arbejde, der *ikke* bygger på en absolut adskillelse mellem hjælp og selvhjælp. Dvs. at forlade forestillingen om, at der til begrebet om (frivilligt socialt) arbejde med nødvendighed hører fremmedhed, altså at man hjælper »den anonyme medborger« (som det fx hævdes hos Høgsbro, 1992).

I Sjakkets tilfælde handler det om at trænge bag om overfladen i »hjælp som selvhjælp«. Hvad var det, der bestemte, om det var et flygtigt, kollektivt selvbedrag, eller et substantielt og bæredygtigt socialt arbejde? At spørge sådan betyder imidlertid ikke, at denne overflade skal opfattes som falsk – »kejserens nye klæder«. Tværtimod har vi nu set, hvor væsentlig og virkningsfuld, den kan være. Hvis der blev udført et lødigt socialt arbejde i Sjakket, så var »hjælp som selvhjælp« overordentligt virkningsfuldt som form for mobilisering eller »hvervning« af dets deltagere.

Lokalkultur-begrebet

Jeg ville nok ikke have haft adgang til det analyseredskab, som jeg kom til at bruge til at søge om bag overfladen i Sjakket, hvis ikke jeg, da jeg begyndte mit arbejde med Sjakket, allerede igennem 3 år havde været involveret i det netværk af projektfolk, som det var en del af.

Ikke mindst og allerførst i revalideringsprojektet Bruger-service (se Nissen, 1998). Her var den overflade, som jeg med det samme blev stillet overfor, og som jeg ligesom alle andre blev »hvervet« med, stik modsat Sjakkets. Aktiviteterne i Brugerservice var først og fremmest overhovedet ikke »hjælp«. Ikke noget med kunstigt pædagogisk somom, socialt begrundet dum-i-arbejde eller terapeutisk befamling. Brugerservice's delprojekter var derimod kvalitetsprojekter. Deltagerne arbejdede med noget der *var* noget. Når man fx drev et spisested eller et galleri, eller ar-

rangerede rockkoncerter, så var det fordi der var reelle »nicher« til det. Folk havde brug for billig og god mad og for kulturelle aktiviteter. Også selvom ingen af delene som sådan kunne løbe rundt som kommercielle aktiviteter eller finde plads på en finanslov eller et kommunalt budget.

At jeg selv blev »hvervet« med den overflade indebar, at jeg blev overbevist om, at det var rigtigt. Jeg så det med mine egne øjne og kunne forstå de folk, der omtalte det som virkeligt. Men hvordan kunne det begrundes? Selve opgøret med »behandlingsbegrebet« kunne jeg spore tilbage til en socialfaglig diskurs, der refererede til symbolsk interaktionisme: Mod-stempling. Men hvad så med det, der blev sat i stedet for behandling? Hvordan kunne det være »arbejde«, når det trods alt for en meget stor del var finansieret som revalidering og aktivering? De socialarbejdere, som jeg diskuterede med, henviste her til »nye arbejdsbegreber« og til den problematisering af lønarbejdet som »værdi«, som var udsprunget af det »nye venstres« håndtering af den langvarige arbejdsløshedssituation. Og de henviste til den sammenhængende fremstilling, som var lavet af Johs. Bertelsen fra »søster-projektet« Sidegaden (Bertelsen, 1991). Jeg var imidlertid ikke tilfreds med de referencer. Først og fremmest fordi de trods alt hvilede på den ovenfor nævnte dikotomi mellem disciplin og frihed – midt i et forsøg på at overvinde den.

I stedet afprøvede jeg Højrups kulturbegreb som indfaldsvinkel. Iflg. Højrup (1983) er kulturer, som fx livsformer, som nævnt forskellige former for udveksling mellem mening og betydning – former, som ikke udviskes gennem interaktion, men derimod – når der er materielle vilkår til det – reproduceres i deres forskellighed, og således er selv-bærende. Når Højrups kulturbegreb var inspirerende, så var det bl.a. fordi kravet om kulturens evne til at være selv-bærende svarede så udmærket til det krav om et subjekt-

perspektiv, som jeg havde som udgangspunkt.⁶ Men til forskel fra livsformerne var disse projekters »kulturer« lokalt forankret og unikke. De var legemliggjort i organisationer. Ikke identiske med organisationerne i målrational eller institutionel forstand, men snarere som ideologiske former, hvormed organisationerne definerede sig selv i en stadig dannelsesproces⁷.

Det, der i en sådan lokalkultur defineres lokalt, er et meningsfuldt hverdagsliv, og dermed, ikke mindst jo, et arbejdsbegreb. Det spørgsmål, som således måtte stilles til Brugerservice – og senere Sjakket – var dermed, hvilken meningsfuld sammenhæng for et hverdagsliv, de kunne etablere, og hvilke vilkår, det fordrede.

For at tage det sidste først: Når de mere eller mindre overfladiske »subkulturelle« træk ved de lokale netværker på Nørrebro kunne udvides og slå rod som egentlige lokalkulturer, så hang det sammen med en bevidst politisk indsats for at råde over deltagernes tid. At Socialministeriet, og siden Københavns Kommune, ville betale for 5 medarbejdere til Sjakket, var selvfølgelig et væsentligt og enkelt udtryk for det. Disse medarbejdere var imidlertid ikke »jobs«, men – efter en kort kamp med forvaltningen – ressourcer, som Sjakket rådede over, udfra kriterier, som blev defineret på ophedede diskussioner på Fællesmøder. Fx skiftedes nogle af Sjakkets »ressource-personer« til at være »ansat«, så de akkurat undslap aktivering, og finansieredes iøvrigt af arbejdsløshedsunderstøttelse. Og mere generelt kunne Sjakket være lokalkulturelt selv-bærende i det omfang, det politisk kunne skaffe sig anerkendelse og råderum til at anvende deltagernes tid som ressource.

»Opadtil« var det, udover den direkte og faste stats-/kommunestøtte, som Sjakket fik fra 1993, et spørgsmål om »projektmageri«, et løbende arbejde med at ansøge om projektmidler, militærnægtere o.m.a., samt på utalli-

ge andre måder anerkendelse og råderum fra relevante interessenter. Alt dette fordrede igen et konstant politisk arbejde, som Sjakket udførte i form af gade-happenings, medie-påvirkning, lobbying o.m.a.

Samtidig var det et alment spørgsmål om den statslige og kommunale administration af forskellige kategorier af overførselsindkomster. Man kan således generelt sige, at 90'ernes stramninger i »rådighedsbegrebet« har gjort livet svært for lokalkulturelle organisationer, ikke i sig selv fordi der afkræves folk »aktivitet«, men fordi der opereres med moraliserende, ofte absurd traditionelle arbejds-pædagogiske, og byråkratisk administrerede tolkninger af, hvad det vil sige.

»Nedadtil« måtte Sjakket, for at eksistere som lokalkulturel organisation, løbende kunne interpellere sin deltager. De måtte kunne se et meningsfuldt hverdagsliv i Sjakket, og derfor engagere sig i dets aktiviteter ud fra hvad man kaldte »lyst-princippet«, altså princippet om, at hvad deltagerne har lyst til er et betydningsfuldt styringskriterie. Dette fordrede et løbende arbejde med kulturel selvfortolkning. Ikke kun i form af ydre identitetssymboler, og de ovenfor spydigt påpegede selvbekræftelser (»ligesom Tvind«), samt de sproglige »klichéer«, som journalister, forskere og andre hele tiden mødte; men også mere udfoldet som »kunstneriske« aktiviteter, såsom teater, dans, musik mv. Desuden fordredes en løbende opsøgende, udadvendt såvel som indadvendt ideologisk mobilisering. Disse former for interpellation var ofte helt sammenflettede. Sjakket omorganiserede sig hele tiden, knopskød med nye aktiviteter og projekter, som bød på nye udfordringer for deltagerne og skabte nye samarbejdsflader og dermed indgange.

Hverdagslivets helhed indebar for mange, men ikke alle, deltagere, at de simpelthen levede deres liv i de lokalkulturelle netværker. Sjakket var ikke nogen døgninstitution, eller

et »kollektiv« eller »alternativt samfund« i 70'ernes forstand. Men hverdagslivets helhed var systematisk og vægtigt tilstede i Sjakket og omvendt. Herunder ikke mindst det »private«, forstået som deltagernes egne vanskeligheder og konflikter, også når de var »resource-personer«. Indenfor denne hverdagslivets helhed kunne forholdet mellem normalitet og afvigelse, mellem sygt og sundt, defineres på nye og utraditionelle måder.

Hermed er vi også tilbage ved »overfladen« i hjælp-som-selvhelp-mottoet, og altså ved det frivillige sociale arbejde som nedbrydning af adskillelsen mellem hjælp og selv-hjælp.

I kraft af Sjakkets lokalkulturelle karakter kunne der gives *substans* til den umiddelbare overfladiskhed og selvbedrag. Denne »given substans« kan opfattes som en dannelsesproces i ovennævnte forstand. Den pædagogiske mekanisme kan umiddelbart beskrives i termer om læring gennem deltagelse (Lave & Wenger, 1991), nærmeste udviklingszone eller reframing (Engeström, 1987). Isoleret betragtet er den unge, der udfører frivilligt socialt arbejde og dermed hjælper andre og sig selv, ikke forskellig fra en hvilken som helst ung social klient – som mange nok kender eksempler på – der mener at kunne gøre socialarbejdernes arbejde bedre. Men når vi zoomer ud og ser hende i sin (nye) kontekst, som deltager i Sjakkets lokalkulturelle organisation, så er hun noget ganske andet.

Det, hun er, er i høj grad kendetegnet ved *potentialitet*. Hendes umiddelbare fremtoning er en »legitim perifer deltagelse« i Sjakkets kollektive selvbevidsthed. Hun er under udvikling, på vej ind som fuld deltager i Sjakket. Hendes udviklingsvej fra »overfladen« er imidlertid ikke en rent mental eller psykisk proces. Det er derimod netop det hårde sociale arbejde, som må betragtes som en dannelsesproces.

Lad mig minde om, at dannelse, som jeg har bestemt det, dels er gensidig («jeg» og «vi»), og dels både er subjektiverende og objektiverende. Knyttet til overskridelsen af den traditionelle adskillelse mellem hjælp og selvhjælp var i Sjakket, at »rammen« ikke stod stille mens deltagerne bevægede sig igennem. Sjakket forandrede sig hele tiden for at kunne rumme deltagernes udviklingsprocesser. Disse forandringer subjektiverede hele tiden deltagerne påny – åbnede nye positioner, nye konstellationer, nye former for mening.

Samtidig *objektiveredes* Sjakket løbende i mangfoldige former og stillede sig dermed igen som vilkår. Objektiveringer er ikke kun et spørgsmål om umiddelbar eksternalisering i materielle objekter. Begrebet om det »objektive« har både en materiel og en social side; det objektive er også det almenlydige (se Nissen, 2003). I forhold til lokal-kulturelle organisationer peger spørgsmålet om det objektive på organisationens berøringsflader og udvekslinger til samfundet omkring. Denne side af dannelsesprocesserne i Sjakket viste sig i den måde, hvorpå deltagerne klarede sig i mødet med de mangfoldige netværksforbindelser, som Sjakket indgik i. Her var det ikke mindst bemærkelsesværdigt, hvordan Sjakket udgjorde en modpol i forhold til hvad man kan kalde »sektariske« lokal-kulturer, hvor berøringsfladen udadtil netop indskrænkes og styres med meget faste procedurer og rollefordelinger (se fx Madsen, 1996).

Selvet som kollektivt refleksionsprojekt – og socialfaglig refleksion

Ovenstående argumentation udgør samlet en påstand om, at Sjakkets »hjælp som selvhjælp« faktisk i relevant udstrækning var arbejde. Dette implicerer, som nævnt, også en refleksivitet og potentielt en »faglighed«, en *disciplin*, både i betydningen selvkontrol og i betydningen vidensfelt.

Refleksiviteten var let at få øje på i skikkelse af de kollektive former for lokal-kulturel selvfortolkning. Sjakket var en form for det, Giddens har kaldt »selvet som refleksivt projekt« (Giddens, 1991); men, og det er særdeles perspektivrigt i forhold til Giddens »kapitulation overfor højmodernitetens individualistiske fremtrædelse, i Sjakkets udformning blev det tydeligt hvordan dette refleksive projekt på én gang er individuelt og kollektivt. Måske netop fordi meningsdannelsen her var lokal og dens kollektivitet dermed i en vis forstand mere overskuelig.

Disciplinen i form af den hårde, målrettede indsats kunne i perioder skjule sig bagved »lyst-princippet«, altså den smidige orientering mod deltagernes umiddelbare ønsker. Men dannelsesprocessens karakter af »disciplinering« i denne forstand viste sig tydeligt i en gradient fra de mest perifere deltagers afslappethed til de mest centrale ressourcepersoners travlhed og dybe engagement.

Parallel med denne proces var også det sociale arbejdes faglige refleksion i form af erfaringsopsamling, -bearbejdning og videreudvikling. Dette var på den ene side forankret direkte i Sjakkets lokal-kulturelle selvbevidsthed, udviklet især på Fællesmøder og tilsvarende brede aktiviteter. Men samtidig skabte deltagernes udviklingsprocesser selvfølgelig hele tiden forskelle. Nok var det en pædagogisk pointe, at alle erfaringer skulle gendannes påny hele tiden, og intet kunne tages for givet. Men alligevel måtte forskellene i deltagernes kundskabsniveau og engagement også vise sig. Selvom det egentlig var en bevidst politik at undgå lukkede fora for »ressource-personernes« faglige refleksion, så blev der faktisk gjort tydelige undtagelser fra denne politik. Den vigtigste af dem var etableringen af en eksternt superviseret, lukket rådgivningsgruppe, dels for at understøtte det rådgivningsarbejde, der var sværest at få ind under den lokal-kulturelle hat, dels for at imødekomme et eksternt pres.

Sjakket befandt sig hele perioden igennem i det dilemma, at de »naturlige« redskaber til lokal-kulturel-/socialfaglig refleksion knap var nok til at fastholde Sjakkets identitet og håndtere de løbende problemer og konflikter på alle planer fra politik til individuel rådgivning. Hertil bidrog i høj grad også, at der altid stod diskurser parat i feltet, der lokkede med at give substans til ung-til-ung-forholdet på måder, der umiddelbart var gunstige for Sjakkets anerkendelse i samarbejdsfladen til det sociale system, men som også var i modstrid med Sjakkets egen lokal-kulturelle ideologi. Fx netop det ensidige fokus på at arbejde på »brugernes præmisser«, de gængse begreber om »frivilligt socialt arbejde« eller indsnævringen af synsfeltet til individuelt »relationsarbejde«. Trods Sjakkets høje grad af anerkendelse, og dermed relativt gode muligheder for at etablere lokal-kulturelle arbejdsbegreber og former for kollektiv selvbevidsthed, så vokser træerne ikke ind i himlen, heller ikke på Nørrebro. Spørgsmålet om udvikling af en kontinuerlig »socialfaglig« erfaringsbearbejdning på grundlag af »hjælp som selvhjælp« blev ikke løst, men rejst, i Sjakket.

Dette spørgsmål arbejder jeg, sammen med Line Lerche Mørck (se Mørck, 2000) iøvrigt aktuelt videre med, i form af et forsknings-samarbejde med projektet Vilde Læreprocesser, som er et netværk af socialarbejdere, mange med rødder i Sjakket, der på en gang fungerer som ressource for udvikling af arbejdet med unge og som efteruddannelsesform. Den direkte fokusering på social-faglige læreprocesser er her i forgrunden, mens de lokal-kulturelle kvaliteter er mindre udtalte eller mindre eksplicite.

Har jeg forklaret »frivilligt socialt arbejde«?
Det er klart, at selv med det ret omfattende teoretiske og empirisk-praktiske projekt, som jeg har redegjort for her, er langt fra alle slags »frivilligt socialt arbejde« taget op til diskussion. Når fokus bestemmes af lokale prak-

sis'er og (andre lokale praksis'er, nemlig) teoretiske projekter, der søger nye veje, så går det på tværs af de »felter«, som afgrænses af givne (hverdags-) begreber.

Hvad med den kristeligt motiverede udskænker i varmetuen for hjemløse? Hvor er fodboldtræneren i slumkvarterets idrætsforening? Har jeg en forklaring på den utrættelige formand for lokalafdelingen af Lions Club?

Jeg ved det ikke. Deres problemstillinger måtte, hvis jeg skulle arbejde med dem, træde frem som relevante referencer i et praksis-forskningsprojekt. De ville sikkert hverken uden videre kunne forklares som udtryk for karrierelivsform, embedslivsform eller lokal-kulturer. Men de almene spørgsmål om subjektbegrebet, om forholdet mellem mening og betydning, om dannelsesprocesser og om arbejde, ville nok være relevante teoretiske referencer. Det samme ville sikkert den lidt mere konkrete modelforestilling om, at det sociale arbejdes aktør og dets genstand er spejlbilleder af hinanden, samt at frivilligt socialt arbejde kan implicere at der rokkes ved dette forhold.

Noter

- 1 Dette subjektbegreb har jeg bl.a. udfoldet i (Nissen, 2002). Det bygger på den nævnte tradition i psykologien (især Dreier, 1999; Holzkamp, 1983; Osterkamp, 1976) og søger at indarbejde post-/strukturalistisk teori om subjektets dannelse gennem subjektivering, anerkendelse og interpellation (Althusser, 1983; Foucault, 1973; Foucault, 1985; Foucault, 1997; Højrup, 1983; Højrup, 1995; Rose, 1996; Rose, 1999; Højrup, 2002).
- 2 I den kritiske psykologi er denne problematik iscenesat som en konfliktsituation, hvor der stiller sig en dobbelt handlemulighed: At forsvare selvreproduktionen defensivt (begrænsende, restriktiv handleevne) eller at søge at genetablere formidlingen (udvidende, almengørende handleevne). Denne modsigelse er iøvrigt den kritiske

psykologis nøgle til at frugtbar gøre psykoanalysens konfliktbegreb ved at løsrive det fra sin indlejring i dikotomierne mellem rationelt og irrationelt, driftsmæssigt og socialt.

- 3 Og familier, for at være mere præcis. Men det med familien som den enhed, man arbejder med i socialt arbejde, er i de senere år på retur, til fordel for det, man kalder »individual-princippet«. Det er formentlig denne bevægelse, der ligger til grund for, at socialforskningens såkaldte »forsørgelses-trekant« er blevet til en »forsørgelsesdiamant«: Familien skal ikke længere forsørges, men (på statens vegne) forsørge.
- 4 Denne formulering af moderniteten er afledt af beskæftigelsen med Hegels samfundsteori i forskningsprojektet *Livsformer og Velfærdsstat* ved en Korsvej, se især (Bernild, 1999)
- 5 Embedslivsformen er det sidste skud på livsformteoriens stamme og et resultat af bestræbelser på at medanalysere staten i begrebssystemet. Karakteristisk er her netop det direkte ideologisk regulerede udvekslingsforhold mellem statens og individets re-/produktion. Se også (Hansen, 1998; Højrup, 2002)
- 6 En sidebemærkning her: At definere en »klient-livsform« ved at sammensætte en række negativt ladede karakteristika af afhængige menneskers socialisering til manipulation af (tilsvarende formynderiske) socialarbejdere (sml. Adolph., 1999; Faureholm, 1996) er det *modsatte*, både indholdsmæssigt og metodologisk set. Når man gør det, forvandler man, uden at reflektere det, livsformbegrebet til det modsatte af sin oprindelige betydning; derved går man glip af dets produktive potentiale for refleksion af det sociale arbejde. I stedet ender man op med, ikke bare begrebsforvirring, men også legitimering af den herskende ideologi, i form af »Det aktive Samfund«. Højrup m.fl.'s problemer med at indtænke staten i deres samfundsteori var i høj grad med til at gøre sådanne forvirringer nærliggende. Det sociale arbejdes problematik skulle imidlertid helst ikke føre til teoretisk uklarhed – men hellere rejse det teoretiske problem. Iøvrigt netop et afgørende problem i den fortsatte udvikling af livsformteorien (Højrup, 1995). Det interessante ved livsformbegrebet var netop, at man kunne være »ude af (livs-)form«. Kravet om at kulturen er selv bærende rummer nemlig en marginalisering som sin bagside – fordi dette krav implicerer en idealitet. Kulturbegrebet var i denne forstand også et dannelsesbegreb – kultur er ikke noget medfødt,

men noget tilegnet / tilkæmpet. Subjektperspektivet, på det kollektive niveau, er tilsvarende ikke bare et »perspektiv«, der »vælges«, men derimod noget, der bliver arbejdet hårdt for, en praktisk empowerment.

- 7 Når jeg taler om lokalkultur, og ikke bare organisationskultur, så er det af to grunde. Dels fordi organisationerne her langt fra er velafgrænsede størrelser. De udgør snarere en slags fortætninger i netværk, der består i en pulserende rytme mellem spredning og samling af sine ressourcer og sine deltagere. Dels, og mere grundlæggende, er »organisationskultur«, som begrebet normalt bruges, slet ikke »kultur« i Højrups strenge forstand, men snarere blot et slags – omend dybtliggende – kognitivt skema, som individerne i en given organisation antages at (burde) have tilfælles.

Referencer

- Adolph., E. m.fl. (1999). *Socialt arbejde med sindslidende*. Århus: Systime.
- Ahrne, G. (1990). *Agency and Organization. Towards an organizational theory of society*. London: Sage.
- Althusser, L. (1983). *Ideologi og ideologiske statsapparater*. Aarhus: Forlaget Grus.
- Axel, E. & Nissen, M. (1993). *Relating the Subject and Society in Activity – A Critical Appraisal*. In N.et.a.Engelsted (Ed.), *The Societal Subject*. (pp. 67-79). Aarhus: Aarhus University Press.
- Bech-Jørgensen, B. (2001). *Nye tider og usædvanlige fællesskaber*. København: Nordisk Forlag.
- Bernild, O. *Oversigt over velfærdsstatens udvikling. Arbejdspapir til udviklingsprojektet Livsformer og Velfærdsstat ved en korsvej*. Københavns Universitet: Institut for Arkæologi og Etnologi. 1999. Ref Type: Unpublished Work
- Bertelsen, J. (1991). *Gå ind i din tid. Om socialt og kulturelt udviklingsarbejde*. København: Gyldendal.
- Billig, M. (1997). *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Dreier, O. (1999). *Personal Trajectories of Participation across Contexts of Social Practice*. *Outlines*, 1, 5-32.
- Dreier, O. r. (1979). *Den kritiske psykologi*. København: Bibliotek Rhodos.
- Engeström, Y. (1987). *Learning by Expanding*. Helsinki: Jyväskylä.
- Faureholm, J. (1996). *Fra livstidsklient til medborger*. København: Munksgaard.

- Foucault, M. (1973). *The order of things*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1985). *The History of Sexuality I-III*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1997). *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Hansen, D. V. (1998). De mange liv ved industrien – En sammenlignende undersøgelse af produktion og arbejdsliv ved to industrivirksomheder i Frederiksværk. *Arbejderhistorie, Tidsskrift for Historie, Kultur og Politik* 15-31.
- Holzkamp, K. (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt/M: Campus Verlag.
- Hougaard, E. (1983). *Psykoterapi som non-specifik behandling*. Århus: Psykologisk Skriftserie, AU.
- Høgsbro, K. (1992). *Sociale problemer og selvorganiseret selvhjælp i Danmark*. København: Samfundslitteratur.
- Højrup, T. (1983). *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Hørsholm: Institut for europæisk Folkelivsforskning / Statens Byggeforskningsinstitut.
- Højrup, T. (1995). *Omkring livsformanalysens udvikling*. København: Museum Tusculanum.
- Højrup, T. (2002). *Dannelsens Dialektik*. København: Museum Tusculanum.
- Jensen, U. J. (1983). *Sygdomsbegreber i praksis. Det kliniske arbejdes filosofi og videnskabsteori*. København: Munksgaard.
- Knutagård, H. (2003). *Introduktion till verksamhets-teori*. Lund: Studentlitteratur.
- Lave, J. & Wenger, E. (1991). *Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation*. New York: Cambridge University Press.
- Leontjev, A. N. (1977). *Problemer i det psykiskes udvikling*. København: Rhodos.
- Madsen, B. (1996). *Paradis' slaver*. Holte: SocPol.
- Marx, K. (1970). *Kapitalen*. København: Rhodos.
- Marx, K. & Engels, F. (1981). *Die Deutsche Ideologie*. Berlin DDR: Dietz Verlag.
- Mørck, L. L. (2000). *Practice Research and Learning Resources. A joint venture with the initiative »Wild Learning«*. *Outlines*, 2, 61-84.
- Nissen, M. (1998). *Brugerindflydelse og handlesammenhænge i psykosocialt arbejde*. Aarhus: Skriftserie fra Center for Sundhed, menneske og Kultur.
- Nissen, M. (2002). *Det kritiske Subjekt. Psyke & Logos*, 23, 65-85.
- Nissen, M. *Objective Subjectification: The AntiMethod Of Social Work. Mind, Culture & Activity* (in press).
- Nissen, M. (2000b). *Projekt Gadebørn. Et forsøg med dialogisk, bevægelig og lokalkulturel socialpædagogik med de mest udsatte unge*. Frederikshavn: Dafolo.
- Nissen, M. (2000a). *Practice Research. Critical Psychology in and through Practices. Annual Review of Critical Psychology*, 2, 145-179.
- Osterkamp, U. (1976). *Motivationsforschung 2. Die besonderheit menschlicher Bedürfnisse – Problematik und Erkenntnisgehalt der Psychoanalyse*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Rose, N. (1996). *Inventing Our Selves. Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, N. (1999). *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sunesson, S. (1981). *När man inte lyckas. Om hinder, vanmakt och oförmåga i socialt arbete*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.